

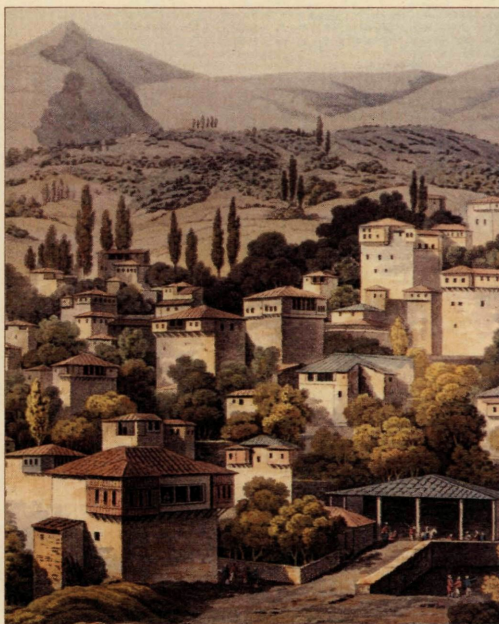
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια εργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΛΗΨΙΩΝ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ
16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

.

Η ύπαρξη στα νησιά των Κυκλάδων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας οργανωμένου νοταριακού συστήματος, επέτρεψε να διασωθεί σημαντικό σε όγκο και ποικιλία τεκμηριωτικό υλικό, το οποίο σχετίζεται με την κατοχή ακίνητης περιουσίας, και τις μεταβιβάσεις καλλιεργούμενης γης και άλλων ακινήτων που βρίσκονταν εντός και εκτός των οικισμών των νησιών. Όσον αφορά όμως ειδικότερα τις συμβάσεις αγροληψίας στο τεκμηριωτικό υλικό μπορούν να εντοπιστούν διαφοροποιήσεις από νησί σε νησί. Έτσι σημαντικός αριθμός σχετικών τεκμηρίων εντοπίζεται κυρίως στο αρχειακό υλικό της Νάξου και της Άνδρου,¹ ενώ αντίθετα σε μια πρώτη διερεύνηση τα αγροτικά συμβό-

Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στις 19 Σεπτεμβρίου 1997 στο συνέδριο *Τοπική Ιστορία και ζητήματα Ιστοριογραφίας. Μια συνάντηση*, που διοργανώθηκε από το ΚΝΕ/ΕΙΕ στη Λευκάδα.

Καθώς η έκδοση των πρακτικών του Συνεδρίου δεν πραγματοποιήθηκε, η δημοσίευση του κειμένου καθυστέρησε. Στο διάστημα που μεσολάβησε εκδόθηκε η διατριβή της Αγλαΐας Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, όπου αναπτύσσεται αναλυτικά και το ζήτημα των αγροτικών συμβολαίων καλλιέργειας της γης στη Νάξο (ιδιαίτερος σ. 125-140). Το τεκμηριωτικό υλικό, η επεξεργασία και τα πορίσματα των δύο προσεγγίσεων, όπως φαίνεται εκ των υστέρων, σε αρκετά σημεία ακολουθούν γειτονικές διαδρομές. Παρά το γεγονός αυτό, στο πλαίσιο ενός συλλογικού τόμου που περιλαμβάνονται και παλαιότερες εργασίες του προγράμματος «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αιώνας», κατέληξα στη δημοσίευση του κειμένου στην αρχική του μορφή, χωρίς τροποποιήσεις, καθώς ο πυρήνας των απόψεων που διατυπώνονται σε αυτό δεν έχει διαφοροποιηθεί.

1. Στα σχετικά ναξιακά συμβόλαια θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω. Ανάλογα συμβόλαια από την Άνδρο βλ. Δ. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών δεσμών εις τας νήσους κατά τον 16ο αιώνα*, Άνδρος 1995, έγγρ. 3, 10, 27, 33, 47 κ.λπ. Επίσης σχετικές μαρτυρίες διασώζονται στο αρχειακό υλικό του 18ου και 19ου αιώνα από την Πάρο βλ. Ν. Αλιπράντης, «Ανέκδοτα παριακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1594-1836)», π. *Αθηνά*, 75, (1974-1975), έγγρ. 10, 12, 30, 39, 61. Ανάλογο είναι και συμφωνητικό κολληγιάς που συντάχθηκε το 1803 στην Αντίπαρο, σύμφωνα με το οποίο παραχωρείται για καλλιέργεια η νησίδα Φυρά, βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Αθήνα 1956, έγγρ. 73.

λαια δείχνουν να απουσιάζουν από τις πηγές άλλων νησιών από τα οποία έχουν διασωθεί πλούσια νοταριακά αρχεία όπως η Σύρος, η Μύκονος ή η Σαντορίνη.²

Η επισήμανση αυτή απαιτεί περαιτέρω τεκμηρίωση, στο βαθμό όμως που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πιθανόν σχετίζεται με το χαρακτήρα των γαιοκτητικών σχέσεων που είχαν επικρατήσει σε κάθε νησί και συνδέεται με την ισχύ και επιβίωση δεσμών και συμπεριφορών που απηχούν φεουδαλικά χαρακτηριστικά. Τέτοιου τύπου χαρακτηριστικά σε νησιά, όπως η Νάξος ή η Άνδρος, φαίνεται ότι κατά τον 16ο, 17ο και λιγότερο τον 18ο αιώνα εξακολουθούσαν να ανιχνεύονται στην κοινωνική οργάνωση και στην οικονομική πρακτική των κατοίκων. Σε αυτά λοιπόν τα νησιά η γραπτή αποτύπωση των αγροτικών συμβολαίων και η ένταξή τους στους νοταριακούς κώδικες θεωρήθηκε αναγκαία από τις τοπικές αρχές και τους κατοίκους, κυρίως διότι είχαν επιπτώσεις στα δικαιώματα κυριότητας επί των γαιών που παρέχονταν για καλλιέργεια, καθώς στα συμβόλαια προβλεπόταν μεταβίβαση στον αγρολήπτη τμήματος της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης. Η έλλειψη ανάλογων μαρτυριών από το τεκμηριωτικό υλικό άλλων νησιών δεν καταδεικνύει και την απουσία αγροληπτικών συμβάσεων. Είναι όμως πιθανόν οι συμβάσεις καλλιέργειας εκεί να μην άφησαν γραπτά ίχνη, διότι οι όροι σύναψής τους δεν δημιουργούσαν δικαιώματα ιδιοκτησίας και συνεπώς δεν κρίθηκε απαραίτητη η καταγραφή τους.³

Ειδικότερα στη Νάξο κατά την οθωμανική περίοδο οι γαιοκτητικές σχέσεις εξακολούθησαν σε μεγάλο βαθμό να φέρουν τη σφραγίδα των σχέσεων γαιοκτησίας που είχαν επιβάλλει οι Λατίνοι κυρίαρχοι.⁴ Στο νησί

2. Φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη τέτοιου τύπου συμβολαίων και στα νησιά αυτά ή σε άλλα νησιά των Κυκλάδων. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι αγροτικά συμβόλαια δεν περιλαμβάνονται όχι μόνο στα –σημαντικά σε αριθμό– δημοσιευμένα έγγραφα αλλά δεν εντοπίζονται και σε μεγάλες αρχειακές συλλογές της Μυκόνου, Σαντορίνης και Σύρου, βλ. σχετικούς καταλόγους: Κ. Διαμάντης, «Κατάλογος της αρχειακής Συλλογής Μυκόνου», *Επετηρίς των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 16, Αθήνα 1977, σ. 90-128 και Α. Τσελίκας, «Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, τ. 4, 1988, σ. 78-88 και ο ίδιος, «Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σαντορίνης», *ό.π.*, σ. 89-98.

3. Τη χρήση προφορικής συμφωνίας κατά τη σύμβαση κολληγικής σχέσης επιβεβαιώνει μεταγενέστερη, του έτους 1833, απάντηση, της Δημογεροντίας της Άνδρου στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, βλ. Δ. Πασχάλης, «Κυκλαδικά θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων», π. *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου*, 6 (1939), σ. 226-227.

4. Για τη συζήτηση σχετικά με τη φεουδαλική ή μη υφή των σχέσεων γαιοκτησίας

αυτό, όπως και στη γειτονική Άνδρο, κατά τον 16ο αιώνα όσες γαίες ανήκαν σε αφεντότοπους βαρύνονταν με σειρά από δεσμεύσεις, δοσίματα, τέλη και δικαιώματα που διασφάλιζαν την κυριαρχία όσων ισχυρών οικογενειών ήταν κάτοχοι γης. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η αποτύπωση των δικαιωμάτων αυτών στο «βιβλίο τελών του Φιλωτίου» Νάξου, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 17ου αιώνα, αλλά αναπαράγει παλαιότερες ρυθμίσεις.⁵

Βασικό στοιχείο που σφράγιζε τους όρους των αγροληπτικών σχέσεων είναι η παράδοση, το παραδοσιακά ισχύον, το περιεχόμενο του οποίου δεν ήταν ταυτόσημο σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων. Διατυπώσεις όπως «κατά τη συνήθεια» ή «κατά τη συνήθεια του τόπου» αναφέρονται συχνά σε διάφορους τύπους τεκμηρίων από τα νησιά των Κυκλάδων και συνιστούν αποδεικτικό συστατικό της ορθότητας της αναφερόμενης πράξης. Δεν περιορίζονται αποκλειστικά στα αγροληπτικά συμβόλαια, στα τελευταία όμως η πρόταξή τους ήταν περισσότερο αναγκαία προκειμένου να δικαιολογηθεί η ύπαρξη και διατήρηση σχέσεων που αποτελούσαν αντικείμενο κοινωνικών εντάσεων. Ακόμη και στα 1777, σε έγγραφο που εκδίδει ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Νάξου Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπης, παρεμβαίνοντας σε μια από τις συχνές διενέξεις που συντάρασσαν το νησί αυτό,⁶ αφού χαρακτηρίζει τους αγρολήπτες που διαμαρτύρονταν «βάρβαρους και αχρείους ζευγάδες», τονίζει ότι «εσηκώθησαν με τολμηρήν αποκωτίαν να δυσκολεύσουν και να αδετήσουν ταις παλαιαίς συνηθισμένες κράτιξαις, όπου πάντοτε και εξ αρχής εχρεωστούσαν να κάμνουν όλοι οι γεωργοί και ζευγάδες των αρχόντων και αφεντοτόπων για τα υποστατικά οπού τους δουλεύουν».⁷

στη Νάξο βλ. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Βέλγιο 1982, σ. 37-50.

5. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, σ. 16-18.

6. Αναλυτική αναφορά στις διαμάχες αυτές βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, ιδίως σ. 24 κ.ε. Βλ. επίσης ο ίδιος, «Διαμάχη εν Νάξω Καστρινών και Νεοχωριτών», π. *Παρνασσός*, 11, (1887), σ. 408-427 και Μεν. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις 'Φράγκων' και 'Ρωμαίων' στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 14 (1993), σ. 37-48. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μελέτη του Ν. Α. Πρωτονοτάριου, *Το αγροτικόν ζήτημα και οι Φράγκοι της Νάξου*, Αθήνα 1945, στην οποία γίνεται προσπάθεια ανάγνωσης των διενέξεων του 17ου και 18ου αιώνα, υπό το πρίσμα της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος κατά την εποχή που εκδόθηκε η μελέτη.

7. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 93-94. Αντίγραφο του εγγράφου δημοσίευσε

Στη Νάξο οι συμβάσεις αγροληψιών αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα του συνόλου των δικαιοπρακτικών εγγράφων. Σημειώνουμε ένα παράδειγμα. Σε σύνολο 914 νοταριακών πράξεων των ετών 1680-1689, οι οποίες περιλαμβάνονται στον κώδικα του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη, περίπου το 12% αφορά αγροτικά συμβόλαια.⁸ Τα συμβόλαια αυτά παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τους όρους διάθεσης της γης από τον αγροδότη, τις ειδικές ρυθμίσεις για τη διανομή της παραγωγής μεταξύ των συμβαλλομένων, τη συμμετοχή ή μη του αγροδότη στα έξοδα καλλιέργειας, σποράς και θερισμού, τα δικαιώματα που βαρύνουν τη γη, την πρόβλεψη ή μη διανομής της προς καλλιέργεια γης, τις εργασίες που απαιτούνται για την εκχέρωση ή βελτίωση των κτημάτων. Συνεπώς κάθε συμβόλαιο περιέχει ρυθμίσεις που είναι προσαρμοσμένες στις επιλογές των συμβαλλομένων, στις ανάγκες τους και στην ποιότητα της γης που παρέχεται για καλλιέργεια. Η ποικιλία αυτή ρυθμίσεων επιτείνεται από το ιδιαίτερο ύφος γραφής του κάθε γραφέα –κατά κανόνα νοτάριου– που έχει συντάξει το έγγραφο. Η ασάφεια αυτή νομίζω ότι οδήγησε κάποιες φορές παλαιότερους ερευνητές –κυρίως ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, οι οποίοι με πολύ σημαντικές μελέτες τους έχουν αναδείξει καίριες όψεις των αγροληπτικών σχέσεων των Κυκλάδων– σε ορισμένες γενικεύσεις που σχηματοποιούν με κάπως απόλυτο τρόπο την ποικιλία των ρυθμίσεων.⁹

Με την αποδελτίωση και εξέταση ενός δείγματος εγγράφων της Νάξου του 16ου και 17ου αιώνα επιχειρήθηκε να εντοπιστούν κοινά

και η Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί δεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, σ. 300-302, έγγρ. 204.

8. Το σώμα του κώδικα έχει δημοσιευτεί από τους Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκη, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 29-30 (1982-1983), Αθήνα 1990, σ. 125-1312.

9. Ο Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 16 και ο Ιάκ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 4 (1951) σ. 128-137, έχουν υποστηρίξει τη σαφή διάκριση της γης στη Νάξο σε «εντριτευμένη», «μισιάρικη» και «ελευθέρα», διάκριση που υποδήλωνε και αντίστοιχες αγροληπτικές συμβάσεις. Πρβλ. Ιω. Κίσκηρας, «Σύμβασις ελευθερίας», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών*, 26 (1959), σ. 174-176, καθώς και την πρόσφατη έκδοση του κώδικα του Ιω. Μηνιάτη, που αναφέραμε παραπάνω, όπου έχει ακολουθηθεί αντίστοιχη ορολογία στο χαρακτηρισμό των δημοσιευόμενων εγγράφων. Βλ. επίσης Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», π. *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000) σ. 113-114.

σημεία που διατρέχουν τα αγροτικά συμβόλαια, στα οποία μπορεί να επισημανθεί πύκνωση των επιλογών και των δεσμεύσεων που βαρύνουν τους συμβαλλόμενους. Το δείγμα μας ήταν σχετικά μικρό. Αποτελείται από 21 αγροληπτικές συμβάσεις του 16ου και 121 του 17ου αιώνα,¹⁰ και συνεπώς οι όποιες επισημάνσεις αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση, ανοικτή σε περαιτέρω διερεύνηση και τεκμηρίωση. Η αριθμητική αποτύπωση της συχνότητας με την οποία εμφανίζονται κάποιες ρυθμίσεις μεταξύ των συμβαλλομένων, σχετικά με τη διανομή της σοδειάς, της γης ή τις υποχρεώσεις των καλλιεργητών καταγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΔΕΙΓΜΑ ΝΑΞΙΑΚΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ 16ου ΚΑΙ 17ου ΑΙ.

	Αριθμός συμβολαίων	
	16ος αι.	17ος αι.
<i>Σύνολο συμβάσεων που εξετάζονται</i>	21	121
Επιμέρους ρυθμίσεις αγροτικών συμβολαίων		
Διανομή της σοδειάς: 1 μερτικό ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης	11	104
Διανομή της σοδειάς: 2 μερτικά ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης	1	3
Διανομή της σοδειάς: 3 μερτικά ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης		4
Υποχρέωση μεταφοράς από τον αγρολήπτη του μερτικού του αγροδότη	2	87
Καταβολή μπατικίου σε χρήση	7	37
Καταβολή μπατικίου σε είδος	1	1
Διανομή γης μετά τη λήξη της σύμβασης: 1 μερίδιο ο αγρολήπτης και 3 ο αγροδότης	1	70
Ύπαρξη τέλους	9	1
Καταβολή καλαθιάτικου		39
Καταβολή κανισκίου	3	2
Πρόβλεψη χρηματικής ποινής για όποιον αδετήσει τη συμφωνία	19	55
Συμβάσεις ελευθερίας από τέλος ή εντριτία	7	

10. Τα σχετικά αγροτικά συμβόλαια είναι τα ακόλουθα: Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5 (1955), έγγρ. 5, 8, 11, 13, 14, 18· Ιάκ. Βισβίτης, *Ναξιακά*, ό.π., έγγρ. 11, 12, 17, 19, 20, 41, 42, 45, 47, 64, 82, 83, 84, 87, 88· Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας...», ό.π., έγγρ. 1, 44, 64, 65, 74, 80, 82, 93, 103, 105, 128, 143, 170, 176, 196, 237, 240, 243, 255, 264, 268, 270, 272, 280, 285, 286, 292, 296, 302, 319, 346, 373, 385, 388, 399, 418, 427, 444, 457, 512, 519, 522, 528, 581, 587, 592, 595, 596, 597, 601, 613, 619, 622, 625, 628, 629, 634, 638, 641, 657, 660, 664, 669, 678, 680, 682, 684, 692, 694,

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα αριθμητικά δεδομένα του Πίνακα Ι, μπορούν να παρατηρηθούν για το δείγμα των αγροτικών συμβάσεων που εξετάστηκε τα εξής:

– Η γη που παραχωρείται είναι κατά κύριο λόγο χέρσα ή αποτελείται από χωράφια στα οποία ο αγρολήπτης αναλαμβάνει να φυτέψει αμπέλια. Οι συμφωνίες προβλέπουν διάφορες βελτιωτικές εργασίες που πρέπει να γίνουν από τον αγρολήπτη όπως κατασκευή τράφων, κτίσιμο ή επισκευή πατητηριού και πηγαδιού, αρδευτικά έργα κ.λπ.). Συχνά ορίζεται το χρονικό διάστημα –συνήθως 2 με 3 χρόνια– μέσα στο οποίο ο αγρολήπτης είναι υποχρεωμένος να καταστήσει τη γη που πήρε παραγωγική.¹¹ Συνεπώς οι μαρτυρίες που παρέχουν τα νοταριακά αυτά έγγραφα δεν αφορούν παρεχόμενη για καλλιέργεια γόνιμη γη, πιθανότατα επειδή οι συμφωνίες που αφορούσαν κατάλληλα ήδη για καλλιέργεια κτήματα δεν τεκμηρίωναν δικαίωμα ιδιοκτησίας του αγρολήπτη που θα τα καλλιεργούσε και επομένως δεν υπήρχε ανάγκη γραπτής αποτύπωσής τους.¹²

– Οι όροι που χρησιμοποιούνται από τους νοτάριους για να δηλωθεί η σύμβαση είναι «κουντουβερνία»,¹³ «μπατίκι», «μισιάρικο». Φαίνεται

717, 722, 723, 741, 752, 753, 754, 759, 760, 765, 766, 768, 775, 778, 779, 798, 799, 800, 808, 809, 813, 821, 828, 829, 837, 872, 877, 883, 900, 901· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17 αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7 (1968), έγγρ. 1, 11, 16, 30, 32, 44, 63, 71, 75, 82, 83, 87, 97, 100, 105, 111, 117, 118· Μεν. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Απείρανθο της Νάξου κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 12 (1995) έγγρ. 1, 2, 3.

11. Δεν απουσιάζουν όμως και οι περιπτώσεις που το οριζόμενο χρονικό διάστημα είναι μεγαλύτερο και φθάνει τα 4 χρόνια (βλ. Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 678) ή τα 5 χρόνια (στο ίδιο, έγγρ. 628). Ειδικότερα όταν το συμβόλαιο αφορά εμφύτευση δένδρων η συνηθέστερη διορία είναι 7 χρόνια (στο ίδιο, έγγρ. 512, 592, 821).

12. Η ανάγκη αυτή φαίνεται ότι ενίοτε οδήγησε τους συμβαλλόμενους στη σύνταξη νοταριακού εγγράφου ακόμη και μετά την παρέλευση ετών από την προφορική συμφωνία που είχαν κάνει μεταξύ τους βλ. παραδείγματα Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 240, 821.

13. Πιθανότατα η λέξη προέρχεται από το λατιν. *contubernium*, που δήλωνε τον αποτελούμενο από δέκα άνδρες στοίχο της παρατεταγμένης ρωμαϊκής λεγεώνας, οι οποίοι κατέλυαν στην ίδια σκηνή, βλ. τα αντίστοιχα λήμματα L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire Latin-Français*, Παρίσι 1885, σ. 277 και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 2η έκδ. τ. 14 σ. 839. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι οι άνδρες που κατοικούσαν στην ίδια σκηνή ονομάζονταν «κουντουβερνάρ[λ]ιοι», όρος που ήταν εν χρήσει και

όμως ότι οι λέξεις αυτές δεν σηματοδοτούν διαφορετικού τύπου συμβάσεις, αλλά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για παρόμοιας μορφής συμφωνίες. Οι δύο πρώτοι όροι («κουντουβερνία» και «μπατίκι») δίνουν βάρος στις προϋποθέσεις με τις οποίες ρυθμίζεται η κατοχή και η πιδανή διανομή της γης που παραχωρείται για καλλιέργεια, ενώ αντίθετα ο όρος «μισιάρικο» αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο θα διανεμηθεί η παραγωγή. Η διάκριση συνεπώς δεν αφορά το καθεστώς ιδιοκτησίας της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης, η άτακτη χρήση όμως των λέξεων αυτών από τους νοτάριους επέτρεψε να σχηματισθεί η άποψη ότι επρόκειτο για διαφορετικού τύπου συμβάσεις.

– Όλες οι αγροληπτικές συμφωνίες που εξετάσαμε είναι διηνεκείς, «ην περπέτου» σύμφωνα με την ορολογία των νοταρίων του 16ου αιώνα και «παντοτινές και αδιάσειστες» σύμφωνα με τη διατύπωση των μεταγενεστέρων. Βασικό συστατικό τους στοιχείο αποτελεί το «μπατίκι», ή «παντίκι». Το «μπατίκι» ήταν χρηματικό ποσό ίσο με την αξία του ενός τετάρτου της παραχωρούμενης γης, το οποίο ο αγρολήπτης κατέβαλλε στον αγροδότη με τη σύναψη της συμφωνίας.¹⁴ Παρότι το «μπατίκι» ισοδυναμούσε με την αγορά του 1/4 της γης, το

στη Νάξο για να δηλώσει τον μετέχοντα σε σύμβαση «κουντουβερνίας».

14. Η λέξη «μπατίκι» κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από το βυζαντινό «εμβατίκιον» –αντιστοιχεί πιθανόν στο επίσης βυζαντινό «εισδεκτικόν»– (βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά...», *ό.π.*, σ. 132) και νομίζω ότι σημαίνει γενικότερα την καταβολή χρηματικού ποσού προκειμένου να εξασφαλίσει κάποιος δικαίωμα εισδοχής ή αναγνώρισης. Η χρήση της λέξης είναι ποικίλη και με διαφορετικές σε κάθε περίπτωση σημασίες και ειδικότερες συνδηλώσεις, που έχουν σχέση με το νοηματικό περιβάλλον στο οποίο συνάπτεται. Παράλληλα υπέστη με την πάροδο του χρόνου διαφοροποιήσεις τόσο στην έννοια όσο και στον τρόπο εκφοράς της (για παράδειγμα στη Νάξο απαντούν οι τύποι «εμβατίκιον», «μπατίκι», «παντίκι» προκειμένου να δηλωθεί η ίδια έννοια). Στην Κρήτη, στις αγροληπτικές συμβάσεις του 13ου-14ου αιώνα, αντιστοιχούσε με ποσό που κατέβαλε ο αγρολήπτης κατά τη σύναψη του συμβολαίου, το οποίο του επιστρεφόταν σε περίπτωση διακοπής της σύμβασης και δεν δημιουργούσε δικαιώματα ιδιοκτησίας (βλ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 159-161). «Εμβατικός» (embatic, batic) είναι επίσης όρος που χρησιμοποιείται στα ρουμανικά έγγραφα για να δηλωθεί η σύμβαση εμφύτευσης (βλ. Π. Ζέπος, *Συνταγματίον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780*, Αθήνα 1936, σ. 63). Στις Κυκλάδες μία από τις παλαιότερες μνείες της λέξης απαντά σε έγγραφο του 1487, όπου σε παραχώρηση αγρού για καλλιέργεια καταβάλλεται και χρηματικό ποσό 3 σολδίων «per embaticchio e bonna usanza» (βλ. Δ. Πολέμης, «Ανδριακόν έγγραφον του 1487», π. *Πέταλον*, 5 (1990), σ. 79). Το δικαίωμα εισδοχής αποτελούσε την αρχική έννοια της λέξης, στη Νάξο όμως, ήδη από τα μέσα

σύνολο του κτήματος παρέμενε δεσμευμένο μέχρι τη λύση της σύμβασης, η οποία μπορούσε να προέλθει είτε από έξωση του αγρολήπτη αν παραμελούσε την καλλιέργεια είτε με κοινή απόφαση των συμβαλλομένων αν προέκυπταν διαφωνίες κατά τη διαχείρισή του. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ακολουθούσε διανομή του κτήματος κατά την οποία ο αγροδότης λάμβανε στην απόλυτη κυριότητά του τα $\frac{3}{4}$ και ο

του Ιδίου αιώνα και ιδίως στα τέλη του, κατέληξε να αντιστοιχεί σε ποσό που ήταν ίσο με το $\frac{1}{4}$ της αξίας του κτήματος που προσφερόταν για καλλιέργεια (βλ. σχετικό έγγραφο Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά... του Ιδίου αιώνας», έγγρ. 11). Η άποψη που έχει υποστηριχθεί από τον Μ. Campagnolo, «La confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites a Naxos au début du XVIIIe siècle», π. *Θησαυρίσματα*, 23 (1993), σ. 320, ότι δηλαδή το «μπατίκι» μπορούσε να αντιστοιχεί στο $\frac{1}{2}$ ή και σε ολόκληρο το τίμημα του κτήματος είναι νομίζω κάπως παρακινδυνευμένη, διότι στηρίζεται σε τρία έγγραφα που κατά πάσα πιθανότητα αφορούν παραχώρηση και όχι πώληση. Με την πάροδο του χρόνου η λέξη κατέληξε να σηματοδοτεί γενικότερα τις αγροληπτικές συμφωνίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι το λόγοι κείμενο του 1810 που επιδίωξε να αποδώσει τα έθιμα της Νάξου, στο κεφ. Η' το οποίο επιγράφεται «Περί εμβατικών», αναφέρεται γενικότερα σε όλες τις αγροληπτικές συμβάσεις χωρίς εννοιολογικές διαφοροποιήσεις (βλ. Π. και Ι. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 543-544). Παράλληλα η λέξη μπατίκι έχει χρησιμοποιηθεί προκειμένου να δηλωθεί το δικαίωμα εισόδου και σε άλλου τύπου συμβάσεις. Συχνή ήταν η χρήση του όρου «εμβατικίον» προκειμένου να δηλωθεί το ποσό που κατέβαλλε ο ιερέας στον επίσκοπο για το διορισμό του στην ενορία ή την εκκλησία του (βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής και δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 7 και Χ. Μαυρόπουλος, *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Αθήνα 1920, σ. 4, όπου γίνεται αναφορά της λέξης σε οθωμανικό φερμάνι του 1714). Νοηματική συνάφεια και ετυμολογία έχει και η λέξη «εμπασίδιο», η οποία απαντά στα προικοσύμφωνα της Χίου και δηλώνει την προγαμιαία δωρεά, είτε αμοιβαία μεταξύ των μελλονύμφων μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα, είτε μεταγενέστερα αποκλειστικά του γαμπρού προς τη νύφη (βλ. Ι. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 1 (1948), σ. 39-44). Ο όρος «εμπασίδιο», που απαντά στη Χίο σε ορισμένα έγγραφα και ως μπασιίδι, εμπατικίον ή μπατίκι, καθώς δηλώνει την καταβολή ποσού κατά τη σύναψη του γάμου, περιλαμβάνεται συνήθως στο προικοσύμφωνο και κατοχυρώνει, όπως και στα αγροτικά συμβόλαια, το δικαίωμα εισόδου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη Χίο εναλλακτικά προς τη λέξη «εμπασίδιο» χρησιμοποιείται η λέξη «χάρισμα» (βλ. στο ίδιο, σ. 40), λέξη που στα συμβόλαια αγροληπιών της Λευκάδας χρησιμοποιείται για να δηλωθεί χρηματικό ποσό που καταβάλλει ο αγρολήπτης στον αγροδότη κατά τη σύναψη της σύμβασης αγροληπίας (βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux dans l'île Ionienne de Leucade au XVIIIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1995, σ. 91-95). Ο όρος «εμπατίκι» με την έννοια της παροχής σε χρήμα ή σε είδος, την οποία δίνει ο αγρολήπτης προς τον ιδιοκτήτη του αγρού απαντά και στις αγροτικές συμβάσεις της

αγρολήπτης το υπόλοιπο $\frac{1}{4}$.¹⁵ Το «μπατίκι» καταβαλλόταν σε μετρητά, σπανίως δε αναφέρονται διευκολύνσεις στην καταβολή του και σπανιότερα αποπληρωμή του σε άλλα αγαθά, κυρίως ζώα.¹⁶ Συχνότερο αντίθετα είναι το φαινόμενο να μην καταβάλλεται καθόλου χρηματικό ποσό και το «μπατίκι» να δηλώνεται ρητά ότι αντισταθμίζεται από τις εργασίες που απαιτούνταν για την εκχέρωση ή την εμφύτευση του κτήματος.¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση διατηρείτο ισχυρό το δικαίωμα του αγρολήπτη να λάβει το $\frac{1}{4}$ του κτήματος εάν προέκυπτε ανάγκη διανομής.¹⁸ Αντίθετα στις περιορισμένες εκείνες περιπτώσεις που δεν προβλεπόταν διανομή δεν είχε καταβληθεί «μπατίκι».

–Όσον αφορά τη διανομή της σοδειάς στην πλειοψηφία των συμβολαίων προβλεπόταν μοιρασιά «ίσα προς ίσα» μεταξύ αγροδότη και αγρολήπτη. Η κατανομή αυτή αφορά τόσο τα χωράφια, στα οποία, όπως είπαμε, κατά κανόνα απαιτούνταν βελτιωτικές εργασίες από τον αγρολήπτη για να καταστούν καλλιεργήσιμα, όσο και την παραγωγή των αμπελιών που φύτεψε ο αγρολήπτης. Στα χωράφια δεν υπάρχει

Κέρκυρας, βλ. Γ. Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα (15ος-16ος αιώνας)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 33 (1997), σ. 445-446. Παράλληλα στη Χίο, στις αγροληπτικές συμβάσεις ιδίως σε εκείνες που αφορούν μοναστικές γαίες, χρησιμοποιείται ο όρος «εμβατίκι» ή «μπατίκι» με έννοια ανάλογη με αυτήν των συμβολαίων της Νάξου, βλ. σχετικά Στ. Καθβάδας, *Νοταριακοί κώδικες της Βολισσού Χίου*, τ. 1, Αθήνα 1966, σ. 18-21· Α. Δαμαλάς, *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από του έτους 992 μ.Χ. μέχρι του 1566*, δακτ. διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 148-151. Στο ίδιο νησί σε έγγραφο του 18ου αιώνα απαντά και ο όρος «μπατίκι», βλ. Στ. Καθβάδας, *Αρμολούσικα*, Αθήνα 1976, σ. 67-68.

15. Το τμήμα αυτό του ακινήτου που ανήκε πλέον στην ιδιοκτησία του, ο αγρολήπτης μπορούσε να το εκποιήσει όπως οποιοδήποτε άλλο ακίνητό του. Ένα σχετικό παράδειγμα βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 180, όπου αγοραστής του πωλούμενου «μπατικίου» είναι ο ιδιοκτήτης των υπολοίπων $\frac{3}{4}$ του κτήματος.

16. Βλ. παραδείγματα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 5, Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 519, 775 κ.ά.

17. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του όρου «παντίκι» σε ναξιακό έγγραφο του 1797. Εκεί η λέξη χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωθεί η παραχώρηση χωρίς χρηματικό αντίτιμο σε κάποιον μυλωνά του $\frac{1}{4}$ μύλου, έναντι της ανάληψης υποχρέωσης από τον τελευταίο να τον επιδιορθώσει και να τον θέσει σε λειτουργία, βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία», σ. 126-127.

18. Βλ. ενδεικτικά Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 1, 44, 80, 82, 93, 103 κ.λπ.

πάντοτε σαφής αναφορά στο πρόσωπο που θα καταβάλει το σπόρο. Ο αγρολήπτης αναλαμβάνει βέβαια όλα τα έξοδα καλλιέργειας και συνήθως βάζει και το σπόρο. Παράλληλα όμως υπάρχουν και συμφωνίες στις οποίες ο αγροδότης συμμετέχει στο σπόρο,¹⁹ δεν στοιχειοθετείται όμως από τα συμβόλαια της Νάξου κάποια σταθερή αναλογία της συμμετοχής του αγροδότη στη σοδειά, αντίστοιχη με τη συμμετοχή του στα έξοδα σποράς. Οι σχετικές ρυθμίσεις ποικίλουν από συμβόλαιο σε συμβόλαιο και εξαρτώνται κυρίως από τη φύση και το εύρος των εργασιών που απαιτούνται ώστε να καταστεί η γη καλλιεργήσιμη, την ποιότητα του εδάφους, και τους επιμέρους όρους που διέπουν την κάθε συμφωνία αγρολήπτη και αγροδότη. Χαρακτηριστική είναι επιστολή Λατίνων της Νάξου προς τον εκπρόσωπό τους στην Κωνσταντινούπολη, του έτους 1643, όπου γράφουν ότι «και για να μην μπορούμε να κάνωμε εμείς τα πράγματα τα δώκαμε των χωριάτω, να παίρνουν αυτοί τα τρία και εμείς ένα, αλλού παίρνου τέσσερα και ένα, αλλού πέντε και ένα, αλλού επτά και ένα, κατά το καβούλι [= συμφωνία] όπου έχουσι πάσα ένας καμωμένο».²⁰ Σταθερότερη αντίθετα είναι η συμμετοχή του αγροδότη στη συγκομιδή των καρπών των δένδρων. Όσον αφορά την παραγωγή των δένδρων που υπήρχαν πριν τη σύνταξη του συμβολαίου, η αναλογία αγροδότη-αγρολήπτη είναι 2 προς 1 και όσον αφορά τα νέα δένδρα 1 προς 1.²¹

– Οι αναφορές στο φόρο που βάρυνε το ακίνητο ή την παραγωγή είναι αραιές. Στις περιπτώσεις που υπάρχουν σχετικές μνείες το φόρο επί της γης²² συνήθως τον μοιράζονται αγροδότης και αγρολήπτης. Αντίθετα ο φόρος επί της παραγωγής, το «βοϊβονταλίκι», όπως συχνά αποκαλείται στα ναξιακά έγγραφα του 17ου αιώνα, αντιστοιχεί στο 1/5 της παραγωγής και αφαιρείται πριν γίνει η διανομή της σοδειάς μεταξύ των συμβαλλομένων.

19. Βλ. παραδείγματα Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 17· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 11, 14· ο ίδιος, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 32, 87· Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 444, 766· Μεν. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις», έγγρ. 1, 3.

20. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 57.

21. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 512, 613 κ.ά.

22. Σε ορισμένα συμβόλαια ο φόρος επί της γης δηλώνεται με τη λέξη χαράτσι, που αποτελεί μεταφορά από το χαράτσι= κεφαλικός φόρος (βλ. παραδείγματα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 13).

– Ο αγρολήπτης (ο «κοπιαστής» σύμφωνα με τη διατύπωση της εποχής) είναι αποκλειστικά υπεύθυνος για την καλλιέργεια του κτήματος, η οποία πρέπει να γίνεται «καλά εμπιστευμένα και νοικοκυράτα». Όταν ο «κοπιαστής» δεν ασκεί με επιμέλεια την καλλιέργεια του κτήματος, ο αγροδότης έχει τη δυνατότητα να τον αποβάλει από αυτό, με εξαίρεση τις περιπτώσεις εκείνες που η καταστροφή της παραγωγής είναι, όπως αναφέρεται στα έγγραφα, «από Θεού» και οφείλεται σε κακοκαιρία, πλημμύρες κ.λπ.²³ Μόνο σε δύο-τρία συμβόλαια προβλέπεται η καταβολή του μερτικού που ανήκει στον αγροδότη ανεξάρτητα από την παραγωγή του κτήματος.²⁴ Επίσης σε περιορισμένο αριθμό συμβολαίων υπάρχει γραπτή πρόβλεψη αγρανάπαυσης του κτήματος, η οποία όμως δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια, αλλά διατυπώνεται με γενικές φράσεις του τύπου «όταν το δουν να αδυναμιάζει να αναπαύεται».²⁵

– Ο «κοπιαστής» αναλαμβάνει επίσης με το συμβόλαιο ορισμένες υποχρεώσεις που σχετίζονται με τη συγκομιδή της παραγωγής. Στα χωράφια αφορούν το θερισμό και το αλώνισμα, στα αμπέλια τον τρύγο και το πάτημα των σταφυλιών. Κατά τη συγκομιδή μάλιστα ο «κοπιαστής» υποχρεούται να καλεί τον αγροδότη να παρευρεθεί σε αυτήν, ενίοτε μάλιστα δεσμεύεται να μεριμνήσει με δικά του μέσα για τη μεταφορά του δεύτερου στο κτήμα.²⁶ Επίσης στην πλειονότητα των περιπτώσεων αναλαμβάνει με δικά του έξοδα τη μεταφορά του μερτικού της παραγωγής που ανήκει στον αγροδότη, στην οικία του τελευταίου. Παράλληλα κατά κανόνα υποχρεούται να πηγαίνει στον αγροδότη το «καλαδιάτικο την Κυριακή κατά την τάξη». Το «καλαδιάτι-

23. Βλ. σχετικά έγγραφα Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 105, 778. Ένα παράδειγμα δικαστικής απόφασης των αρχών του 19ου αιώνα με την οποία αποβάλλεται ο καλλιεργητής κτήματος γιατί δεν το καλλιεργήσε επιμελώς αφήνοντάς το άφρακτο και έρημο, βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία», σ. 144-145.

24. Βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 11, 71 και Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 768.

25. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 741.

26. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η διατύπωση της δέσμευσης αυτής σε ορισμένα συμβόλαια: «να είναι κρατημένος [ο κοπιαστής] να φέρνη της νοικοκυράς καβάλλα να την μπαίρνη και να την φέρνην όντα θέλει να τρυγήση και να πατήση...» (βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 418).

κο» αποτελούσε προσωπική οφειλή του αγρολήπτη προς τον αγροδότη και δεν συνιστούσε βάρος του κτήματος. Αντίθετα ασαφές είναι το περιεχόμενο του όρου «κανίσκι» που αναφέρεται σε ελάχιστα ναξιακά αγροτικά συμβόλαια. Σε ορισμένα συμβόλαια η λέξη φαίνεται ότι χρησιμοποιείται εναλλακτικά με το «καλαδιάτικο», καθώς οι όροι καταβολής του είναι παρόμοιοι. Σε μια δυο περιπτώσεις συνίστατο σε χρηματικό ποσό ή άλλο αγαθό, του οποίου αναγραφόταν η αξία σε χρήμα και καταβαλλόταν άπαξ κατά τη σύναψη του συμβολαίου.²⁷

– Στη Νάξο η γη κατά τον 16ο αιώνα βαρυνόταν συχνά με τέλος, το οποίο συνήθως ήταν χρηματικό ποσό ή άλλο αγαθό σχετικά μικρής αξίας, όπως ένας πετεινός, μία κότα, κάποια ποσότητα κρασιού.²⁸ Καταβαλλόταν σε ετήσια βάση –στα αμπέλια το Σεπτέμβριο– και αποτελούσε βάρος επί του ακινήτου, διηνεκές, εκποιήσιμο και κληρονομήσιμο. Συνδεόταν επομένως με τη γη και όχι με τη σχέση αγροδότη-αγρολήπτη. Άλλωστε σε ορισμένα συμβόλαια το δικαίωμα είσπραξης του ανήκε σε τρίτο πρόσωπο και κατά τη σύναψη του συμβολαίου αγροδότης και αγρολήπτης δεσμεύονταν να μετέχουν εξίσου στην αποπληρωμή του. Η απελευθέρωση ενός ακινήτου από το τέλος γινόταν με ειδική σύμβαση ελευθερίας, με την οποία ο δικαιούχος εκποιούσε το τέλος που είχε στην κατοχή του έναντι χρηματικού ποσού.²⁹ Στα συμβόλαια του 17ου αιώνα η αναφορά στο τέλος είναι σπάνια.

– Ασαφέστερη είναι η χρήση του όρου «εντριτία».³⁰ Ο όρος ήταν σε

27. Ο όρος «κανίσκι» χρησιμοποιείται και στα αγροληπτικά συμβόλαια της Κέρκυρας με διαφορετικό όμως νόημα, αφού δηλώνει το τμήμα της παραγωγής που λαμβάνει ο αγροδότης στις συμβάσεις περιορισμένου χρόνου, στις «κανισκευσίες», βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, 196 (1986), σ. 232, 247 και Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 62.

28. Βλ. ενδεικτικά: Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 20, 47, 64, 84· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 11· ο ίδιος, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 105.

29. Χαρακτηριστικό είναι συμβόλαιο του 1539, όπου η απελευθέρωση του ακινήτου από το τέλος που το βάρνε φαίνεται ότι υπήρξε σταδιακή (βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά...», έγγρ. 12).

30. Αρχικά ίσως ο όρος σήμαινε κυριολεκτικά το ένα τρίτο της σοδειάς, αργότερα απομακρύνθηκε από την ακριβή έννοια της λέξης και δήλωνε απλά το δικαίωμα απόληψης τμήματος της σοδειάς, το οποίο δεν ήταν πάντοτε το ίδιο, βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», σ. 85 και Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας.

χρήση κυρίως στα αγροτικά συμβόλαια του 16ου αιώνα.³¹ Η «εντριτία» απηχεί κατά πάσα πιθανότητα παλαιότερες φεουδαλικού χαρακτήρα σχέσεις.³² Αποτελούσε δικαίωμα επί της παραγωγής της γης διηνεκές, κληρονομήσιμο και εκποιήσιμο. Δικαίωμα «εντριτίας» είχαν κυρίως οι «αφεντότοποι», και πάντως όσα πρόσωπα συναντήσαμε ως κατόχους της στα συμβόλαια που εξετάσαμε ανήκαν στις παλαιές ισχυρές καθολικές οικογένειες του νησιού. Η «εντριτία», «κατά την ουζάντζα [= συνήθεια] του τόπου», αφορούσε μόνο τη σοδειά της χειμερινής σποράς και σύμφωνα με κάποιες μνείες των εγγράφων αντιστοιχούσε στο ένα τέταρτό της. Το δικαίωμα «εντριτίας» ήταν δυνατό να είναι ανεξάρτητο από τον κάτοχο της γης και την αγροληπτική σύμβαση.³³ Στην περίπτωση αυτή αφαιρείτο η «εντριτία» και κατόπιν γινόταν η διανομή της σοδειάς μεταξύ αγροδότη και αγρολήπτη. Η απελευθέρωση από την «εντριτία» γινόταν, όπως στην περίπτωση του τέλους, με ειδική

Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 6 (1967), σ. 211. Για την έννοια της λέξης βλ. επίσης Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό*, τ. 6, σ. 79.

31. Τη λέξη συναντάμε σε νοταρικά έγγραφα του 16ου αιώνα από την Κρήτη να περιλαμβάνεται μέσα στις υποχρεώσεις προς τον κάτοχο της γης. Για παράδειγμα σε έγγραφο του 1565 αναφέρεται «να πληρώνω... ωδιά εντριτίες, πάκτη, αγγαρείες, ρεγάγες, αγώγια, ζευγαρικά και ει τις άλλον είμαι κρατημένος να πληρώνω της αφεντίας του, ωσά καθαλάρη μου», βλ. Σπ. Ευαγγελάτος, «Γεώργιος Ιωάννη Χορτάτης (ci. 1545-1610)», π. *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), σ. 218, 219. Πιθανότατα και εδώ σήμαινε το δικαίωμα του κατόχου της γης να λάβει το 1/3 των γαιών που είχε παραχωρήσει για καλλιέργεια, βλ. Στ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», π. *Χριστιανική Κρήτη*, 1 (1912), σ. 69-71 και 325. Με την ίδια έννοια απαντά και σε συμβόλαιο της Κρήτης που δεν έχει συνταχθεί από νοτάριο στα 1645, βλ. Α. Βουρδουμπάκης, «Κρητικά έγγραφα εκ της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας», π. *Χριστιανική Κρήτη*, 2 (1913), σ. 364. Ενδιαφέρον, σχετικά με τις ομοιότητες στην ορολογία των αγροτικών συμβολαίων Κρήτης και Νάξου, παρουσιάζει η χρήση σε ναξιακό έγγραφο του 17ου αιώνα του όρου «καβαλαρικών από τρίτου», προκειμένου να προσδιοριστεί το καθεστώς παραχώρησης αμπελιού για καλλιέργεια (βλ. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 63).

32. Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο Β. J. Slot, «Le cas de Rhiloti. Aspects de l'exploitation d'une grande propriété foncière dans le duché de Naxos, avant et après la conquête turque», π. *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 3 (1983), σ. 195, ο οποίος θεωρεί ότι ο όρος δεν αποδίδει φεουδαλικά χαρακτηριστικά.

33. Βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 42 και Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 196, 766, όπου ο κάτοχος της «εντριτίας» είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον αγροδότη και τον αγρολήπτη.

σύμβαση ελευθερίας κατά την οποία ο κάτοχος της «εντριτίας» λάμβανε ένα χρηματικό ποσό.³⁴ Η απελευθέρωση του ακινήτου από την «εντριτία» δεν σήμαινε και ταυτόχρονη απελευθέρωση από το τέλος. Αντίθετα μάλιστα έχουμε παραδείγματα συμβολαίων, όπου στην πράξη απελευθέρωσης από την «εντριτία» συμπεριλαμβανόταν και πράξη σύστασης τέλους στο ίδιο ακίνητο.³⁵ Το οριζόμενο τέλος σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν μικρής αξίας και πιθανόν αντικατόπτριζε την προσπάθεια του αρχικού ιδιοκτήτη της γης να διατηρήσει μια συμβολική έστω εξουσία επί αυτής. Στα έγγραφα του 17ου αιώνα ο όρος «εντριτία» αναφέρεται σπάνια και ίσως έχει αλλοιωθεί πλέον η αρχική του σημασία, με αποτέλεσμα να δηλώνει απλώς σύμβαση με την οποία ο αγροδότης λαμβάνει το $\frac{1}{4}$ ή και το $\frac{1}{5}$ της παραγωγής.

– Σε ορισμένα συμβόλαια γίνεται λόγος για αμοιβαία προτίμηση αγροδότη και αγρολήπτη σε περίπτωση που ένας από τους δύο ήθελε να εκποιήσει το μερίδιό του.³⁶

– Σε περίπτωση αθέτησης της συμφωνίας προβλέπεται συνήθως χρηματική ποινή, που δεν έχει σταθερό ύψος κυμαίνεται όμως γύρω στο $\frac{1}{2}$ ή $\frac{1}{4}$ της αξίας του ακινήτου, την οποία θα «ζημιώνεται ο αλληλογήσας» υπέρ «της αφεντίας».

Ανακεφαλαιώνοντας τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν θα λέγαμε ότι τα αγροτικά συμβόλαια που συντάχθηκαν στη Νάξο τον 16ο και 17ο αιώνα, κατά κύριο λόγο απέβλεπαν στην εξάπλωση των καλλιεργειών σε χέρσα εδάφη και στην επέκταση της αμπελοκαλλιέργειας στο νησί. Βασική παράμετρος των συμβάσεων αυτών ήταν η πρόβλεψη για διανομή των κτημάτων, που έδινε το δικαίωμα στον αγρολήπτη να αποκτήσει γη ή να επεκτείνει γαίες που ήδη κατείχε. Με δεδομένη την προστασία της οικογενειακής ιδιοκτησίας που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων βάσει του εθιμικού δικαίου της προτίμησης, φαίνεται ότι οι αγροληπτικές αυτές συμβάσεις υπήρξαν μια διαδικασία που ευνόησε τη διακίνηση της γης, η οποία ήταν επιβαρημένη με σειρά δεσμεύσεων. Παράλληλα όμως η εφαρμογή των συμβάσεων αυτών επέτεινε τον κατακερματισμό της γης, στον οποίο συντελούσε και το κληρονομικό εθιμικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά.

34. Βλ. σχετικά έγγραφα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 13· Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 11, 19, 20, 41.

35. Βλ. Ι. Βισβίτης, *ό.π.*, έγγρ. 19 και 20.

36. Βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 71.

Το «μπατίκι» από την άλλη πλευρά αποτελούσε διαδικασία με την οποία εκείνος που το κατέβαλλε αποκτούσε δεσμικά κατοχυρωμένα δικαιώματα κυριότητας σε μια έκταση γης. Το ποσό όμως που πλήρωνε για να τα αποκτήσει –το οποίο αντιστοιχούσε με προαγορά του 1/4 μιας έκτασης, που κατά κανόνα ήταν κακής ποιότητας και απαιτούσε σημαντική εργασία και έξοδα για να καταστεί καλλιεργήσιμη– είναι, νομίζω, ενδεικτικό της επιθυμίας των κατοίκων να αποκτήσουν γη, η οποία άλλωστε λόγω της φύσης των νησιών αναγκαστικά ήταν περιορισμένη, βαρυνόμενη με δεσμεύσεις κατά τη μεταβίβασή της και ίσως στην περίπτωση της Νάξου μη επαρκώς προσφερόμενη για πώληση. Η πρόβλεψη διανομής λοιπόν της γης αποτελούσε ώθηση για επέκταση των καλλιεργειών, ενώ παράλληλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που εξασφάλιζε ο αγρολήπτης συνιστούσαν κίνητρο για την εξεύρεση των απαραίτητων για καλλιέργεια εργατικών χεριών. Η προκαταβολική καταβολή όμως του «μπατικιού» πιθανόν δεν επέτρεπε στους φτωχότερους από τους κατοίκους να συμμετάσχουν σε αυτού του τύπου τις συμβάσεις.

Ανάλογη όμως με την επιθυμία των καλλιεργητών να αποκτήσουν γη ήταν και η απροθυμία των ιδιοκτητών να προχωρήσουν στη διανομή της. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βιβλίο του Φιλωτίου, που αναφέραμε παραπάνω, οι κάτοχοι της γης προσπαθούν να διατηρήσουν το πρόνομο να επαφίεται αποκλειστικά στη δική τους βούληση ο χρόνος της διανομής. Οι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται είναι ενδεικτικές: «αν κανένα καιρό ήθελε γυρεύσει ο άρχος να μοιράση», «όταν φανή του άρχου να τα μοιράση».³⁷ Χαρακτηριστική είναι επίσης επιστολή του δικάριου Άνδρου του 1788 προς το Βατικανό, σχετική με ορισμένες συμβάσεις αγροκαλλιέργειας που συνήψε στην Άνδρο, όπου σημειώνει: «Εγώ δια να τους καταφέρω αυτούς τους κολλήους να τα πιάσουσι, των έκαμα εις το γράμμα μέσα, ότι του κατά καιρού ο δικάριος οπού να δέλη να μοιράση να γραφή εις την Ρώμη και τότες να ημπορή να μοιράζη τ' άνωθεν χωράφια. Μα εμένα είναι η γνώμη μου να μην μοιράζονται ποτές επειδήτις και όταν δέλουν μοιράζουν τ' άνωθεν χωράφια οι κολλήοι δέλουν πάρει εις κάθε δύο μερτικά ένα και ο δικάριος δύο...». Κατόπιν, αφού διατείνεται ότι οι κολλήοι δεν δείχνουν καμιά φροντίδα για τα κτήματα που αναλαμβάνουν καταλήγει: «Λοιπόν πρέπει του κατά καιρού ο δικάριος να έχη έγνοιαν ότι οι κολλήοι οπού τα

37. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 17-18.

βαστούνε να τα δουλεύγουνε και οπού διαλαμβάνει το γράμμα των και όχι να έρθη πάλιν εις λογισμόν δια να τα μοιράση επειδήτις και είναι πολλήν ζημίαν».³⁸

Η πρόσδεση των κατοίκων στη γη και ο πρωταρχικός ρόλος της γεωργίας στην τοπική οικονομία αποτελεί στοιχείο που χαρακτηρίζει την οικονομία των Κυκλάδων την εποχή αυτή. Έκφραση αυτής της πρόσδεσης αποτελεί η προσπάθεια ορισμένων αγροληπτών να συμμετάσχουν ακόμη και με την καταβολή σημαντικών χρηματικών ποσών στην ανακατανομή της γης, καθώς η τελευταία αποτελούσε βασικό συστατικό για τη συγκρότηση των περιουσιών των κατοίκων αλλά και ασφαλή τομέα τοποθέτησης των όποιων χρηματικών πλεονασμάτων. Η ποιικιλία των σχέσεων, των αμοιβαίων δεσμεύσεων των συμβαλλομένων, του χρόνου διάρκειας των συμβάσεων, των μεθόδων διανομής της σοδειάς και γενικότερα των προσόδων που εξασφάλιζε ο αγροδότης όπως και των δικαιωμάτων που κατοχύρωνε επί της γης ο καλλιεργητής, σχετίζονται με τη ρευστή κατάσταση που διέκρινε το καθεστώς γαιοκτησίας. Η ασάφεια αυτή, που αποτυπώνεται και στην πληθώρα όρων και διατυπώσεων σχετικών με τις αγροληπτικές συμβάσεις που σφραγίζονται στο τεκμηριωτικό υλικό, εικονογραφεί τις ιδιαίτερες συνθήκες γαιοκτησίας που είχαν διαμορφωθεί στη Νάξο, αποτελεί όμως και έκφανση των πολύπλοκων σχέσεων που χαρακτήριζαν το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

38. Βλ. Δ. Πολέμης, Μ. Φώσκολος, «Το αρχείο της Καθολικής εκκλησίας Άνδρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 37 (1987-1989), σ. 140.